

Tomasz Szanciło*

Kary umowne w zamówieniach publicznych

[Contractual Penalties in Public Procurement]

Abstract

A contractual penalty is one of the most commonly used additional contractual reservations, including in contracts concluded under public procurement procedures. The purpose of the study is to analyse the provisions of the Public Procurement Law regulating contractual penalties in the context of the Civil Code regulations. It should be noted in particular that the Supreme Court held that a contractual penalty for non-payment or late payment to a subcontractor constitutes a failure to perform a monetary obligation, and therefore these provisions are *lex specialis* in relation to Articles 483 and 484 of the Civil Code when it comes to the possibility of stipulating contractual penalties in connection with non-performance or improper performance of a monetary obligation. Such a view is not justified, as this penalty is valid in the light of Article 483 § 1 of the Civil Code – without the need to argue that this is an exception to a provision of a mandatory nature. At the same time, the introduction of the obligation to specify an upper limit for contractual penalties in public procurement contracts should be viewed positively. This type of regulation eliminates the problem of perpetual obligations and allows all interested parties to assess the potential risk associated with non-performance or improper performance of an obligation.

Keywords: public procurement, contractual penalty, contracting authority, contractor, monetary and non-monetary obligation, limit on contractual penalties.

* **Tomasz Szanciło** – dr hab. nauk prawnych, profesor uczelni, Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji w Warszawie (afiliacja), sędzia SN, Izba Cywilna; <https://orcid.org/0000-0001-6015-6769>; tszancilo@ewspa.edu.pl / DSc in Law, Associate Professor, European University of Law and Administration in Warsaw (affiliation), Justice of the Supreme Court of the Republic of Poland, Civil Chamber.

Wprowadzenie

Kara umowna stanowi jedno z najczęściej stosowanych tzw. dodatkowych zastrzeżeń umownych, a więc musi zostać zastrzeżona w ważnie zawartej umowie. W praktyce w zdecydowanej większości poważniejszych umów, a już szczególnie umów profesjonalnych (w których obie strony są przedsiębiorcami), kara umowna jest zastrzegana na wypadek niewykonania lub nienależytego wykonania różnych obowiązków wynikających z umowy. Dotyczy to również umów zawieranych w trybie ustawy z 11 września 2019 r. Prawo zamówień publicznych¹. W praktyce nie spotyka się umów zawartych z zastosowaniem przepisów tej ustawy bez zastrzeżonych kar umownych, przede wszystkim na rzecz zamawiającego.

Już tylko z tego powodu niezwykle istotne jest zagadnienie związane z możliwością zastrzegania kar umownych w umowach zawieranych w ramach zamówień publicznych. W związku z tym celem niniejszego opracowania jest analiza norm powołanej ustawy regulujących kary umowne w kontekście regulacji kodeksowych, a więc z oparciem się na metodzie dogmatycznoprawnej. W tym miejscu należy postawić tezę, że żadna z kar umownych przewidzianych w ww. ustawie nie stanowi *lex specialis* w stosunku do kodeksowej instytucji kary umownej w aspekcie zobowiązania, którego może dotyczyć kara umowna – wbrew stanowisku wyrażonemu przez Sąd Najwyższy. W konsekwencji do tych kar umownych znajdują zastosowanie przepisy prawa zamówień publicznych, a w kwestiach nieuregulowanych – normy kodeksowe. Do takiego wniosku prowadzi analiza przepisów kodeksu cywilnego oraz ustawy – Prawo zamówień publicznych.

Kara umowna – zarys instytucji

Zgodnie z art. 483 § 1 i art. 484 § 1 k.c. kara umowna stanowi określoną sumę pieniężną, jaką można zastrzec w umowie w celu naprawienia szkody wynikłej z niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania niepieniężnego. W razie niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania kara umowna należy się wierzycielowi w zastrzeżonej na ten wypadek wysokości – bez względu na wysokość poniesionej szkody. Żądanie odszkodowania przenoszącego wysokość zastrzeżonej kary nie jest dopuszczalne, chyba że strony inaczej postanowiły.

Z uwagi na ramy opracowania nie ma potrzeby całościowego omówienia instytucji kary umownej, wystarczy zaś jedynie zasygnalizować niezbędne

¹ Tekst jedn. Dz.U. z 2024 r., poz. 1320; dalej: p.z.p.

jej aspekty. Należy wskazać, że pełni ona różne funkcje², przede wszystkim odszkodowawczą (kompensacyjną)³, gdyż stanowi tzw. surogat odszkodowania, które ma na celu zrekompensowanie wierzycielowi wszystkich uszczerbków związanych z niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem umowy przez dłużnika. Jest to najważniejsza funkcja kary umownej – co przejawia się m.in. w możliwości dochodzenia tzw. odszkodowania uzupełniającego tylko wtedy, gdy w umowie zostanie zawarte stosowne postanowienie (art. 484 § 1 zd. 2 k.c.). Innymi słowy, co do zasady kara umowna ma zrekompensować szkodę powstałą po stronie wierzyciela. Od odszkodowania (które spełnia wyłącznie funkcję kompensacyjną) różni ją właśnie pozostałe funkcje. Natomiast kary umowne zastrzegane na podstawie prawa zamówień publicznych nie pełnią co do zasady funkcji kompensacyjnej, lecz funkcję stymulującą, mającą na celu dyscyplinowanie podmiotów odpowiedzialnych za zapłatę wynagrodzenia⁴ – czyli zamawiających lub inwestorów. Zaistnienie zdarzeń, których dotyczą te kary, nie powoduje bowiem samo w sobie powstania szkody po stronie zamawiającego. Jest to regulacja wyjątkowa w tym sensie, że funkcja kompensacyjna nie jest najistotniejsza dla tych kar umownych.

Co istotne z punktu widzenia niniejszego opracowania, zastrzeżenie kary umownej według prawa polskiego może odnosić się *de lege lata* wyłącznie do niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania niepieniężnego, a więc – *a contrario* – nie może dotyczyć niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania pieniężnego. Taki pogląd jest ugruntowany zarówno w orzecznictwie⁵, jak i w doktrynie⁶. W tym zakresie art. 483 § 1 k.c. ma charakter bezwzględnie obowiązujący (*ius cogens*), przewidując jedno z ograniczeń zasady swobody umów (zob. art. 353¹ k.c.). Jeżeli zatem strony w umowie zastrzegą karę umowną z tytułu niewykonania lub nienależytego

² Zob. szerzej np. J. Jastrzębski, *Kara umowna*, Warszawa 2006, s. 158 i nn.; W. Borysiak, *Funkcje kary umownej w świetle uchwały składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z 6 listopada 2003 r. (III CZP 61/03)*, „Palestra” 2006, 7–8, ss. 46–56; P. Drapała [w:] E. Łętowska (red.), *System prawa prywatnego*, tom 5. *Prawo zobowiązań – część ogólna*, Warszawa 2013, ss. 1137 i 1138; T. Szancilo [w:] M. Załucki (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2023, s. 1032; Z. Machnikowski [w:] Z. Machnikowski (red.), *Zobowiązania*, tom 2. *Część ogólna. Komentarz*, Warszawa 2024, art. 483, Nb 7–10.

³ W systemie *common law* głównym jej celem jest karanie – zob. I. Steltmann, *Die Vertragsstrafe in einem Europäischen Privatrecht*, „Schriften zum Internationalen Recht” 2000, 118, s. 41. W prawie niemieckim mówi się o „dwufunkcyjności kary umownej”, tj. jako środka nacisku w celu wypełnienia zobowiązania (funkcja nacisku) i jako sposobie oszczędzenia wierzycielowi szczegółowego dowodzenia szkody (funkcja wyrównawcza) – zob. J.O. Bodis, *Die Vertragsstrafe im Transportrecht*, „Transportrecht” 2014, 3, s. 101.

⁴ Zob. M. Jaworska, *Prawo zamówień publicznych. Komentarz*, Warszawa 2023, art. 437, Nt D.3.

⁵ Zob. np. wyroki SN: z 10 października 2003 r., II CK 120/02, OSP 2005, nr 8, poz. 95; z 18 sierpnia 2005 r., V CK 90/05, MoP 2005, 18, s. 874; z 17 grudnia 2008 r., I CSK 240/08, Legalis; z 26 września 2012 r., II CSK 84/12, Legalis.

⁶ Zob. np. K. Zagrobelny [w:] E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2021, art. 483, Nb 6; W. Popiołek [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, tom 2. *Art. 450–1088. Przepisy wprowadzające*, Warszawa 2021, art. 483, Nb 7; W. Borysiak [w:] K. Osajda (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, Legalis 2024, art. 483, Nt 33–37.

wykonania zobowiązania pieniężnego, takie postanowienie jest nieważne (art. 58 § 1 w zw. z art. 483 § 1 k.c.).

To samo dotyczy kary umownej zastrzeżonej na wypadek odstąpienia od umowy (jej wypowiedzenia), gdyż nie jest dopuszczalne zastrzeżenie takiej kary na wypadek odstąpienia od umowy z powodu niewykonania zobowiązania o charakterze pieniężnym⁷. Odstąpienie od umowy jest prawem podmiotowym, a nie można zastrzec kary umownej za skorzystanie z takiego prawa przez wierzyciela – co jednoznacznie wynika z art. 483 § 1 k.c. Taka kara umowna jest *de facto* karą za niewykonanie lub nienależyte wykonanie umowy, od której odstąpiono (lub którą wypowiedziano), a więc gdy złożenie oświadczenia o odstąpieniu od umowy stanowiło skutek niewykonania lub nienależytego wykonania przez dłużnika.

Kara umowna nie musi dotyczyć tylko głównych świadczeń stron; nie ma przeszkód, aby została zastrzeżona w umowie w odniesieniu do zobowiązania ubocznego, o ile ma ono na celu spełnienie zobowiązania głównego strony⁸. Istotne jest przy tym, że – jak wskazano – stanowi ona surogat odszkodowania, w związku z czym jej konstrukcja opiera się na zasadach odpowiedzialności odszkodowawczej z art. 471 k.c. Stosuje się do niej przepisy regulujące tę odpowiedzialność (z modyfikacjami dotyczącymi braku konieczności wykazania przez wierzyciela zaistnienia szkody i jej wysokości⁹) oraz możliwości sądowego miarowania (art. 484 § 2 k.c.). Wierzyciel musi wykazać, że strony łączyła ważna umowa, w umowie tej zawarto ważne postanowienie dotyczące kary umownej w określonej wysokości, a także wykazać fakt niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania, z którym została powiązana kara umowna. Nie musi natomiast wykazywać, że wykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania nastąpiło na skutek okoliczności, za które dłużnik ponosi odpowiedzialność, gdyż to dłużnik może uwolnić się od obowiązku zapłaty kary umownej, jeżeli wykaże, że niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania było następstwem okoliczności, za które nie ponosi odpowiedzialności¹⁰ (w zależności od przyjętej zasady odpowiedzialności musi dokonać ekskulpacji albo egzoneracji). Jest to konsekwencją domniemania wynikającego z art. 471 k.c.

⁷ Zob. uchwałę składu 7 sędziów SN z 20 listopada 2019 r., III CZP 3/19, OSNC 2020, nr 5, poz. 35.

⁸ Zob. uchwałę SN z 9 grudnia 2021 r., III CZP 26/21, OSNC 2022, nr 7–8, poz. 70, wydaną na tle umowy o roboty budowlane.

⁹ Zob. uchwałę składu 7 sędziów SN – zasadę prawną z 6 listopada 2003 r., III CZP 61/03, OSNC 2004, nr 5, poz. 69. Ten pogląd został zaakceptowany w orzecznictwie – zob. np. wyroki SN: z 12 grudnia 2007 r., V CSK 333/07, OSNC 2009, nr 2, poz. 30; z 13 lutego 2014 r., V CSK 45/13, OSP 2015, nr 6, poz. 56; z 17 stycznia 2020 r., IV CSK 579/17, OSNC-ZD 2021, nr C, poz. 32; postanowienie SN z 30 stycznia 2023 r., I CSK 3624/22, Legalis; wyrok SA w Katowicach z 18 lutego 2015 r., I ACa 967/14, Legalis, a także w doktrynie (przeważający pogląd) – zob. np. J. Jastrzębski, *Kara...*, ss. 250–261; Z. Gawlik [w:] A. Kidyba (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, tom 3. Zobowiązania. Część ogólna, Warszawa 2014, art. 484, nt 4; P. Zakrzewski [w:] M. Habdas, M. Fras (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, tom 3. Zobowiązania. Część ogólna (art. 353–534), Warszawa 2018, art. 484, Nt 4.

¹⁰ Zob. np. wyroki SN: z 11 stycznia 2008 r., V CSK 362/07, OSP 2012, nr 7–8, poz. 76; z 6 października 2010 r., II CSK 180/10, Legalis; wyrok SA w Lublinie z 11 czerwca 2014 r., I ACa 136/14, Legalis; wyrok SA w Poznaniu z 6 lipca 2018 r., I AGa 108/18, Legalis.

Rodzaje kar umownych w zamówieniach publicznych

Ogólne zasady wynikające z kodeksu cywilnego stosuje się do umów zawieranych w trybie zamówień publicznych, ze zmianami wynikającymi z ustawy – Prawo zamówień publicznych. Dotyczy to również zastrzegania kar umownych. Pierwsza modyfikacja jest związana już z samym charakterem kary umownej, która w świetle przepisów kodeksowych jest fakultatywna, a więc może zostać zastrzeżona w umowie wolą stron – zgodnie z zasadą swobody umów. W przypadku zamówień publicznych, jeżeli chodzi o umowę, której przedmiotem są roboty budowlane (art. 647 k.c.), to zgodnie z art. 437 ust. 1 pkt 7 p.z.p. należy w niej zastrzec wysokości kar umownych z tytułu:

- a) braku zapłaty lub nieterminowej zapłaty wynagrodzenia należnego podwykonawcom lub dalszym podwykonawcom;
- b) nieprzedłożenia do zaakceptowania projektu umowy o podwykonawstwo, której przedmiotem są roboty budowlane, lub projektu jej zmiany;
- c) nieprzedłożenia poświadczonej za zgodność z oryginałem kopii umowy o podwykonawstwo lub jej zmiany;
- d) braku zmiany umowy o podwykonawstwo w zakresie terminu zapłaty, jeżeli jest dłuższy niż 30 dni od dnia doręczenia faktury lub rachunku – wówczas zamawiający informuje o tym wykonawcę i wzywa go do doprowadzenia do zmiany tej umowy, pod rygorem wystąpienia o zapłatę kary umownej; nie dotyczy to umów o podwykonawstwo o wartości mniejszej niż 0,5% wartości umowy oraz umów o podwykonawstwo, których przedmiot został wskazany przez zamawiającego w dokumentach zamówienia, w obu przypadkach gdy wartość nie jest większa niż 50 000 zł, przy czym zamawiający może określić niższą wartość, od której będzie zachodził obowiązek przedkładania umowy o podwykonawstwo.

Z art. 436 p.z.p. wynika obowiązek określenia w umowie łącznej maksymalnej wysokości kar umownych, których mogą dochodzić strony (pkt 3), a w przypadku umów zawieranych na okres dłuższy niż 12 miesięcy – wysokości kar umownych naliczanych wykonawcy z tytułu braku zapłaty lub nieterminowej zapłaty wynagrodzenia należnego podwykonawcom z tytułu zmiany wysokości wynagrodzenia (mowa o niej w art. 439 ust. 5 p.z.p.), gdyż wykonawca, którego wynagrodzenie zostało zmienione, zobowiązany jest do zmiany wynagrodzenia przysługującego podwykonawcy, z którym zawarł umowę, w zakresie odpowiadającym zmianom cen materiałów lub kosztów dotyczących zobowiązania podwykonawcy, jeżeli przedmiotem umowy są roboty budowlane, dostawy lub usługi, a okres obowiązywania umowy przekracza 6 miesięcy (pkt 4 lit. a).

Z powyższych regulacji wynika, że niektóre kary umowne mają charakter obligatoryjny, przy czym część dotyczy wszelkiego rodzaju umów (bez wzglę-

du na ich przedmiot) zawieranych w trybie zamówień publicznych, część zaś dotyczy jednego rodzaju umów, a mianowicie umowy o roboty budowlane – co jest o tyle uzasadnione, że to właśnie umowy o roboty budowlane należą do najczęściej zawieranych w tym trybie, szczególnie jeżeli chodzi o umowy o znacznej wartości. Należy przyjąć, że art. 437 p.z.p. uzupełnia przepisy dotyczące procedury akceptacji umów o podwykonawstwo (art. 462 i nn. p.z.p.) w celu ochrony interesów podwykonawców i dalszych podwykonawców przed nierzetelnymi wykonawcami umów, których przedmiotem są roboty budowlane. Zwraca się przy tym uwagę, że użyto w nim sformułowania „umowa, której przedmiotem są roboty budowlane”, a nie „umowa o roboty budowlane” – o której mowa w art. 647 k.c. Z uwagi na odrębność definicji robót budowlanych w art. 7 pkt 21 p.z.p. od definicji zawartej w art. 3 ustawy z 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane¹¹ zdarza się w praktyce, że roboty, które są robotami budowlanymi w świetle prawa budowlanego, nie są nimi na gruncie prawa zamówień publicznych. Słusznie zatem wskazuje się, że chodzi o umowy, których głównym przedmiotem są roboty budowlane, zawarte nie tylko w wyniku udzielania zamówień na roboty budowlane¹².

Kary umowne obciążają wykonawcę będącego stroną stosunku umownego z zamawiającym – niezależnie od tego, czy okoliczności będące podstawą ich ustalenia zaistniały z przyczyn leżących po stronie wykonawcy, czy też podwykonawcy lub dalszego podwykonawcy. Mogą być potrącane przede wszystkim z wynagrodzenia wypłacanego na rzecz wykonawcy, ale jeżeli wymagane było wniesienie przez wykonawcę pieniężnego zabezpieczenia należytego wykonania umowy i takie zabezpieczenie zostało wniesione, to potrącenie może nastąpić z tej kwoty.

Kara umowna w związku z brakiem zapłaty lub nieterminowej zapłaty podwykonawcy

Większość kar umownych, o których jest mowa w prawie zamówień publicznych, dotyczy wprost zobowiązań niepieniężnych, a więc są one zgodne z zasadą wynikającą z art. 483 § 1 k.c. Najwięcej kontrowersji budzi kara umowna związana z niewykonaniem przez wykonawcę obowiązku zapłaty wynagrodzenia należnego podwykonawcom lub dalszym podwykonawcom, ewentualnie nieterminowej jego zapłaty¹³. W doktrynie wyrażono pogląd, że

¹¹ Tekst jedn. Dz.U. z 2024 r., poz. 725 ze zm.

¹² E. Wiktorowska [w:] A. Gawrońska-Baran, E. Wiktorowska, A. Wiktorowski, P. Wójcik, Prawo zamówień publicznych. Komentarz, Warszawa 2021, s. 1012.

¹³ W doktrynie wyrażono wątpliwość odnośnie do sensu utrzymania w ustawie tej kary – zob. E. Zielińska, Z problematyki kary umownej w zamówieniach publicznych na roboty budowlane, „Prawo Zamówień Publicznych” 2021, 3, ss. 39 i 40.

wydać się, iż art. 437 ust. 1 pkt 7 lit. a p.z.p. stoi w sprzeczności z art. 483 k.c., w związku z czym zastrzeżenie tej kary umownej w umowie o roboty budowlane jest nieważne¹⁴. Natomiast w uchwale z 30 czerwca 2020 r.¹⁵ Sąd Najwyższy uznał, że art. 483 § 1 k.c. nie wyłącza dopuszczalności zastrzeżenia powyższej kary umownej, nie jest bowiem „systemowo” wykluczone rozwiązanie odmienne niż przewidziane w tym przepisie. Zdaniem Sądu Najwyższego (aktualny) art. 437 ust. 1 pkt 7 lit. a p.z.p. stanowi *lex specialis* względem art. 483 § 1 k.c. Ten pogląd został podzielony przez SN w wyroku z 20 maja 2021 r.¹⁶

Nie budzi wątpliwości, że omawiana kara umowna nie stanowi odrębnej instytucji względem uregulowanej w art. 484–484 k.c., gdyż umowa zawierana w trybie zamówień publicznych jest umową cywilną, do której mają zastosowanie przepisy m.in. kodeksu cywilnego, z modyfikacjami wynikającymi z prawa zamówień publicznych (art. 8 ust. 1 p.z.p.). Słusznie zatem przyjmuje się w orzecznictwie, że kary umowne w zamówieniach publicznych m.in. mogą być miarkowane zgodnie z art. 484 § 2 k.c.¹⁷ Jak wskazano, podstawową funkcją kary umownej z art. 437 ust. 1 pkt 7 lit. a p.z.p. jest funkcja dyscyplinująca (stymulująca) wykonawcę, aby spełnił swoje świadczenie w stosunku do podwykonawcy, co wyłączyłoby solidarną odpowiedzialność zamawiającego w stosunku do podwykonawców (w szczególności inwestora – art. 647¹ k.c., która występuje niezwykle często). Nie chodzi tu zatem tylko o ochronę interesu majątkowego podwykonawcy, ale przede wszystkim ochronę interesów zamawiającego, którym jest podmiot realizujący cele publiczne. Mogą to być interesy zarówno majątkowe (co oczywiste), lecz również niemajątkowe – takie jak np. zaufanie do organu władzy publicznej będącego inwestorem.

Sąd Najwyższy przyjął, że art. 437 ust. 1 pkt 7 lit. a p.z.p. dotyczy świadczenia pieniężnego, natomiast w doktrynie odwołano się do zastrzeżenia właściwego dla konstrukcji z art. 392 k.c.¹⁸ Bezspornie świadczenie pieniężne polega na zapłacie przez dłużnika na rzecz wierzyciela określonej sumy pieniężnej (art. 358¹ § 1 k.c.), która stanowi pewną wartość ekonomiczną dla obojgu stron, wyrażoną przez odwołanie do określonej waluty. Istotne jest przy tym, że pojęcie „zobowiązanie niepieniężne” (także w kontekście zastrzegania kar umownych) należy rozumieć szeroko; obejmuje ono zarówno zobowiązania o charakterze majątkowym (np. zobowiązanie do zawarcia umowy przyrzeczonej – art. 389 i 390 k.c.), jak i niemajątkowym, np. powstrzymanie się od podejmowania określonej działalności, jeżeli jest to związane ze skutkami

¹⁴ Zob. I. Granecka [w:] P. Granecki, I. Granecka, *Prawo zamówień publicznych. Komentarz*, Warszawa 2024, art. 437, Nb 2.

¹⁵ III CZP 67/19, OSNC 2021, nr 1, poz. 1.

¹⁶ I CSKP 124/21, Legalis.

¹⁷ Zob. np. por. wyroki SN: z 21 listopada 2007 r., I CSK 270/07, Legalis; z 14 stycznia 2016 r., IV CSK 223/15, Legalis; z 18 grudnia 2018 r., IV CSK 491/17, Legalis.

¹⁸ M. Drozdowicz, *Dopuszczalność zastrzeżenia kary umownej z tytułu braku zapłaty lub nieterminowej zapłaty wynagrodzenia należnego podwykonawcom lub dalszym podwykonawcom*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2021, 1, s. 191.

również niemajątkowymi. Zobowiązanie może polegać na działaniu lub zaniechaniu, np. świadczenie polegające na zakazie przyjmowania ustalonej opłaty nie stanowi świadczenia pieniężnego, lecz jego przeciwieństwo, nie polega bowiem na podjęciu przez dłużnika jakiegokolwiek działania, nie ma więc podstaw do przyjęcia, by miało charakter pieniężny¹⁹. Nie stanowi zobowiązania pieniężnego obowiązek uiszczenia kaucji zabezpieczającej, chociaż taka kaucja jest uiszczana w pieniądzu. O ile jest to świadczenie w formie pieniężnej, to jego celem jest zabezpieczenie (*causa cavendi*). Można zatem zastrzec karę umowną z tytułu odstąpienia od umowy (jej wypowiedzenia) w związku z nieuiszczeniem takiej kaucji²⁰. Aby ustalić charakter zobowiązania w kontekście art. 483 § 1 k.c., należy bowiem określić podstawowy interes wierzyciela, który ma zostać zaspokojony, ale wyłącznie na linii wierzyciel – dłużnik.

Mając to na uwadze, należy uznać, że art. 437 ust. 1 pkt 7 lit. a p.z.p. nie zawiera wyjątku od kodeksowej zasady zastrzegania kar umownych wyłącznie w związku z niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem świadczenia niepieniężnego. Gdy przepis ten dotyczy „braku zapłaty lub nieterminowej zapłaty wynagrodzenia”, to chodzi o wynagrodzenie należne podwykonawcom lub dalszym podwykonawcom. Nie jest konieczne odwoływanie się do art. 392 k.c., który zresztą nie może mieć zastosowania, gdyż w tym przepisie jest przewidziana odmienna konstrukcja. Zobowiązanie pieniężne występuje tu wyłącznie w relacji pomiędzy wykonawcą a podwykonawcą (dalszym podwykonawcą), w stosunku zaś pomiędzy zamawiającym a inwestorem zobowiązanie polega na zagwarantowaniu spełnienia świadczenia pieniężnego na rzecz innego podmiotu, zgodnie z umową podwykonawczą – co ma wyłączyć solidarną odpowiedzialność zamawiającego (inwestora) względem podwykonawcy. W tym wypadku wykonawca (dłużnik) nie zwalnia się z obowiązku ciężącego na nim wobec zamawiającego (wierzyciela), nie nabywa prawa lub innej korzyści majątkowej ani też nie dokonuje żadnego przysporzenia na rzecz wierzyciela pod tytułem darmym. Zobowiązanie wykonawcy w stosunku do zamawiającego nie ma tu zatem charakteru pieniężnego. Odwołanie się natomiast do konstrukcji *lex generalis* – *lex specialis* ma uzasadnienie wówczas, gdy dana instytucja została uregulowana w innym przepisie w odmienny sposób niż ogólna regulacja tej instytucji. Bez znaczenia przy tym dla interpretacji pozostaje cel prawa zamówień publicznych, który ma chronić zamawiającego, skoro art. 483 § 1 k.c. przewiduje zastrzeżenie kary umownej z tytułu niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania niepieniężnego – i taką właśnie regulację zawarto w omawianym przepisie ustawy szczególnej.

¹⁹ Zob. wyrok SA w Warszawie z 31 października 2014 r., I ACa 561/14, Legalis.

²⁰ Zob. szerzej: T. Szanciło, Kara umowna z tytułu odstąpienia od umowy najmu w związku z nieuiszczeniem kaucji zabezpieczającej, „Studia Prawnicze PAN” 2017, 2, s. 142 i nn.; odmiennie, aczkolwiek bez jakiegokolwiek analizy, Sąd Apelacyjny w Poznaniu w wyroku z 28 lutego 2020 r., I AGa 163/18, Legalis.

Limit wysokości kar umownych

Jak wskazano, ustawodawca wprowadził obowiązek określenia górnego limitu wszystkich zastrzeżonych w umowie kar umownych – co jest właściwym rozwiązaniem, gdyż pozwala wykonawcy oszacować potencjalne ryzyko związane z niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem umowy i uwzględnić to w ofercie. Kary umowne nie mogą służyć wzbogaceniu się strony uprawnionej do ich naliczenia²¹, lecz powinny spełniać określone funkcje. Brak w projekcie umowy wskazania łącznej maksymalnej wysokości kar umownych nie jest jedynie wadą umowy, ale jest wadą postępowania, gdyż dotyczy braku w odniesieniu do wymagań wynikających z przepisów prawa. Nie jest to jednak wada na tyle istotna i niemożliwa do usunięcia, żeby stanowiła wystarczającą przesłankę unieważnienia postępowania w przedmiocie udzielania zamówienia publicznego²². Nie można przy tym pominąć, że art. 436 pkt 3 p.z.p. dotyczy limitowania wyłącznie kar umownych, a więc obowiązek limitowania nie dotyczy odpowiedzialności wykonawcy, jaką ponosi on na podstawie innych przepisów²³.

Jednocześnie – gdyby przyjąć jako zasadny pogląd wyrażony przez Sąd Najwyższy w uchwale z 30 czerwca 2020 r., III CZP 67/19, o pieniężnym charakterze świadczenia, o którym mowa w art. 437 ust. 1 pkt 7 lit. a p.z.p. – wprowadzenie górnego limitu eliminuje kontrowersje związane z ważnością postanowienia dotyczącego kary umownej bez określenia takiego limitu. W orzecznictwie wyrażono bowiem – na tle nieterminowego spełnienia świadczenia – stanowisko, że niedopuszczalne jest nieokreślenie w umowie końcowego terminu naliczania kar umownych ani ich kwoty maksymalnej, gdyż prowadzi to do obciążenia zobowiązanego tym świadczeniem w nieokreślonym czasie, a więc w istocie tworzy zobowiązanie wieczne²⁴. Pogląd przeciwny wyraził Sąd Najwyższy w uchwale z 9 grudnia 2021 r.²⁵ – przyjmując, że dopuszczalne jest zastrzeżenie kary umownej za zwłokę w wykonaniu zobowiązania w postaci określonego procentu ustalonego wynagrodzenia umownego za każdy dzień zwłoki, nawet jeżeli nie określono końcowego terminu naliczania kary umownej ani jej kwoty maksymalnej.

W doktrynie wyrażony został wyrażony pogląd, że określenie poszczególnych podstaw naliczenia kary umownej w art. 437 ust. 1 pkt 7 p.z.p. uzasadnia przyjęcie, iż kary te naliczane są za zaistnienie określonego, jednostkowego zdarzenia, a nie jako kary narastające kwotowo za zwłokę w wykonaniu

²¹ Tak, słusznie, M. Jaworska [w:] M. Jaworska (red.), Prawo..., art. 436, Nt D1. Zob. też wyrok SN z 19 grudnia 2024 r., II CSKP 2204/22.

²² Zob. wyrok Krajowej Izby Odwoławczej z 30 marca 2022 r., KIO 636/22, Legalis.

²³ Zob. M. Sieradzka [w:] M. Sieradzka (red.), Prawo zamówień publicznych. Komentarz, Warszawa 2022, art. 436, Nb 5.

²⁴ Zob. wyrok SN z 22 października 2015 r., IV CSK 687/14, Legalis; uchwałę SN z 9 grudnia 2021 r., III CZP 26/21, OSNC 2022, Nr 7–8, poz. 70.

²⁵ III CZP 16/21, OSNC 2022, Nr 7–8, poz. 68.

określonego obowiązku²⁶. Jest to oczywiste, jeżeli chodzi o zdarzenia opisane pod lit. b–d tego przepisu (nieprzedłożenie do zaakceptowania projektu umowy, nieprzedłożenie poświadczonych za zgodność z oryginałem kopii umowy o podwykonawstwo lub jej zmiany i brak zmiany umowy o podwykonawstwo w zakresie terminu zapłaty). Jeżeli chodzi natomiast o brak zapłaty lub nieterminowej zapłaty wynagrodzenia należnego podwykonawcom lub dalszym podwykonawcom (lit. a), to przyjęcie, że chodzi o świadczenie pieniężne, skutkowałoby wnioskiem o możliwości skonstruowania zobowiązania o charakterze wiecznym. Podzielić należy jednak drugie ze wskazanych stanowisk Sądu Najwyższego (wyrażone w sprawie III CZP 16/21). Wymaga podkreślenia, że po pierwsze: mamy tu do czynienia ze zobowiązaniem zależnym od woli dłużnika, a kary umowne (jak już była o tym mowa) nie mogą być skutecznie dochodzone, jeżeli do niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania doszło z przyczyn leżących po stronie dłużnika. Po drugie: są inne instytucje niweczące skutki wiecznego zobowiązania (gdyby przyjąć, że z takim mamy do czynienia) – takie jak: przedawnienie, miarkowanie czy stwierdzenie nadużycia prawa podmiotowego (art. 5 k.c.). Wreszcie po trzecie: roszczenie z tytułu kary umownej powstaje za każdy dzień nieterminowego spełnienia świadczenia; inną kwestią jest zaś jej wymagalność, która jest ustalana zgodnie z art. 455 k.c., chyba że strony w umowie ustalą termin jej zapłaty. Problem ten staje się nieaktualny, jeżeli przyjmie się, że kara umowna z art. 437 ust. 1 pkt 7 lit. d p.z.p. dotyczy świadczenia niepieniężnego – o czym była mowa powyżej.

W prawie zamówień publicznych nie określono jednak poziomu górnego limitu kar umownych (przewidziano tylko, że w umowie taki limit ma zostać określony – bez sprecyzowania, ile może on wynosić)²⁷. W doktrynie wskazuje się, że nie oznacza to, iż zamawiający ma nieograniczoną swobodę w określaniu maksymalnej wysokości kar, lecz należy uwzględnić przede wszystkim specyfikę przedmiotu zamówienia i zagrożenia związane z jego prawidłową realizacją, w związku z czym maksymalna wysokość kar nie może być nieproporcjonalna w odniesieniu do wysokości wynagrodzenia, ewentualnego ryzyka niewykonania lub nienależytego wykonania umowy i możliwości powstania lub rozmiarów szkody²⁸. Także w orzecznictwie zwraca się uwagę na to, aby kary umowne nie były rażąco wygórowane ani nie powodowały niecelowości wykonania umowy²⁹. Przykładowo: chociaż limit kar umownych w wysokości 50% wynagrodzenia brutto jest bardzo wysoki, to nie jest niezgodny z prawem i nie uniemożliwia złożenia oferty w postępowaniu w ra-

²⁶ Tak J. Jerzykowski [w:] W. Dzierżanowski, Ł. Jaźwiński, J. Jerzykowski, M. Kittel, M. Stachowiak, *Prawo zamówień publicznych. Komentarz*, Warszawa 2021, s. 1063.

²⁷ Zob. uchwałę Krajowej Izby Odwoławczej z 8 czerwca 2015 r., KIO/KU 31/15, *Legalis*.

²⁸ M. Jaworska [w:] M. Jaworska (red.), *Prawo...*, art. 436, Nb D2.

²⁹ Zob. np. wyrok Krajowej Izby Odwoławczej z 16 stycznia 2023 r., KIO 3451/22, *Legalis*.

mach zamówienia publicznego³⁰. W uchwale z 30 czerwca 2020 r., III CZP 67/19, odwołano się do ograniczeń wynikających z zasad ogólnych wynikających np. z art. 58, 353¹, 484 § 2 k.c. czy sytuacji, w której inwestor pozostaje w opóźnieniu z zapłatą wynagrodzenia.

Nie ulega wątpliwości, że zastrzeżenie kar umownych w umowie zawartej w trybie ustawy – Prawo zamówień publicznych ma przede wszystkim na celu przyczynienie się do prawidłowej realizacji zamówienia publicznego przez wykonawcę, chroniąc przy tym interes zamawiającego. Celem samego postępowania zmierzającego do udzielenia zamówienia publicznego jest wyłonienie najlepszego i najrzetelniejszego wykonawcy, który zagwarantuje realizację tego zamówienia na warunkach najkorzystniejszych dla zamawiającego – w tym za jak najkorzystniejszą dla niego cenę (wynagrodzenie). Warunki zamówienia nie mogą więc zniechęcać potencjalnych wykonawców do składania ofert ani podmiotowo, ani przedmiotowo. Wyrazem tego pierwszego aspektu jest zasada niedyskryminacji wyrażona w art. 19 ust. 1 zd. 1 dyrektywy 2014/24 Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/24/UE z 26 lutego 2014 r. w sprawie zamówień publicznych, uchylającej dyrektywę 2004/18/UE³¹ – przy czym dopuszczalne w ramach prawa zamówień publicznych formy organizacyjne, w których występują wykonawcy, należy oceniać z punktu widzenia przepisów prawa kraju zawiązania współpracy w danej formule³². Państwa członkowskie mają możliwość udzielania określonym kategoriom wykonawców zezwoleń na świadczenie określonych usług. Jeżeli takie podmioty są uprawnione do oferowania określonych usług na rynku, prawo krajowe nie może zabraniać im udziału w postępowaniu o udzielenie zamówienia publicznego na takie usługi³³. Ewentualne ograniczenie przewidziane w prawie krajowym może być uzasadnione w zakresie, w jakim realizuje zgodny z prawem cel interesu ogólnego, oraz w zakresie, w jakim jest właściwe dla zagwarantowania jego realizacji – i nie wykracza poza to, co niezbędne dla osiągnięcia tego celu³⁴.

Analogiczne zasady należy odnieść do ewentualnych ograniczeń przedmiotowych. Chodzi tu o różne aspekty związane z warunkami zamówienia, w tym właśnie z limitem kar umownych. Ponieważ w prawie zamówień publicznych nie określono maksymalnego pułapu tych kar, nie sposób uznać, aby

³⁰ Zob. wyroki Krajowej Izby Odwoławczej: z 28 grudnia 2018 r., KIO 2574/18, Legalis, oraz z 28 czerwca 2022 r., KIO 1553/22, LEX.

³¹ Dz. Urz. UE L nr 94 s. 65 ze zm. Wedle tego przepisu wykonawcy, którzy zgodnie z prawem państwa członkowskiego będącego ich siedzibą są uprawnieni do świadczenia danych usług, nie mogą zostać odrzuceni jedynie z tego powodu, że zgodnie z prawem państwa członkowskiego, w którym zamówienie jest udzielane, wymagane byłoby posiadanie przez nich statusu osób fizycznych lub prawnych.

³² J. Pawelec, Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/24/UE w sprawie zamówień publicznych, uchylająca dyrektywę 2004/18/WE. Komentarz, Warszawa 2017, art. 19, Nb 2.

³³ Zob. np. wyroki TSUE: z 23 grudnia 2009 r., C-305/08, CoNISMa, EU:C:2009:807, pkt 47–49; z 18 grudnia 2014 r., C-568/13, Data Medical Service, EU:C:2014:2466, pkt 36; z 6 października 2015 r., C-203/14, Consorci Sanitari del Maresme, EU:C:2015:664, pkt 35.

³⁴ Zob. wyrok TSUE z 23 grudnia 2009 r., C-376/08, Comune di Milano, ECLI:EU:C:2009:808, pkt 37–40 i 44.

limit na jakimkolwiek poziomie był sprzeczny z ustawą³⁵. Problem powstaje w sytuacji, gdyby przyjąć jako właściwy pierwszy z powyższych poglądów, odnoszący się do zobowiązania o charakterze wiecznym. W takiej sytuacji ustalenie w umowie zbyt wysokiego poziomu kar umownych można by uznać za mające na celu obejście ustawy (art. 58 § 1 k.c.) – w wypadku np. ustalenia limitu kar umownych na kwotę 1 mld zł przy wartości umowy 1 mln zł; wtedy można byłoby bowiem uznać, że tak naprawdę jest to pozorny limit. Przyjęcie jednak poglądu wyrażonego w sprawie III CZP 16/21 pozwala na uniknięcie takiej sprzeczności.

Rozważyć by zatem należało sprzeczność takiego postanowienia umownego (określającego górny pułap kar umownych) z zasadami współżycia społecznego, ale nie tylko w kontekście celu postępowania w przedmiocie udzielenia zamówienia publicznego. Ocena dokonywana w świetle tych zasad musi uwzględniać wszystkie okoliczności konkretnej sprawy³⁶ – z uwzględnieniem funkcji, jakie pełnią kary umowne. Odwołanie się do zasad współżycia społecznego oznacza odwołanie do idei słuszności w prawie oraz innych wartości kulturowych powszechnie w społeczeństwie uznawanych; chodzi przede wszystkim o podstawowe zasady etycznego i uczciwego postępowania³⁷. Jest to o tyle istotne, że jeżeli postanowienie dotyczące limitu kar umownych jest wynikiem negocjacji, zwykle trudno będzie je zakwestionować na podstawie art. 58 § 2 k.c. O zastosowaniu tego przepisu nie przesądza bowiem np. nieekwiwalentność świadczeń czy niesymetryczność poszczególnych postanowień umownych (w tym wypadku co do kar umownych). Są to wprawdzie kryteria brane pod uwagę przy stosowaniu klauzuli zasad współżycia społecznego, ale bynajmniej nie wyłączne. Ponieważ jednak znaczna część umów zawieranych w trybie zamówień publicznych nie podlega negocjacjom, jednostronne określenie przez zamawiającego górnej granicy kar umownych może być istotnym czynnikiem wpływającym na uznanie ważności takiego postanowienia.

Nie można ponadto zapominać, że w przypadku umów zawieranych w trybie zamówień publicznych częstokroć mamy do czynienia ze stosunkami nawiązywanymi pomiędzy profesjonalnymi podmiotami – co powoduje, że zasady współżycia społecznego są rozumiane nieco inaczej: jako zasady rzetel-

³⁵ W doktrynie wyrażono pogląd, że z formalnoprawnego punktu widzenia nawet limit kar umownych wielokrotnie przewyższający wynagrodzenie będzie zgodny z ustawą, chociaż nie będzie miał nic wspólnego ze zrównoważeniem ryzyk w umowie, który to cel przyświecał wprowadzeniu omawianego przepisu – zob. J. Jerzykowski [w:] W. Dzierżanowski, Ł. Jaźwiński, J. Jerzykowski, M. Kittel, M. Stachowiak, *Prawo...*, s. 1056.

³⁶ Zob. np. uchwałę SN z 17 stycznia 1974 r., III PZP 34/73, OSNCP 1975, nr 1, poz. 4, s. 19; wyroki SN z 7 maja 2003 r., IV CKN 120/01, *Legalis*, i z 15 kwietnia 2004 r., IV CK 284/03, *Legalis*.

³⁷ Wyrok SN z 28 listopada 2001 r., IV CKN 1756/00, *Legalis*. Zob. też np. M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym* (przyczynek do dyskusji), *PiP* 1990, 11, s. 48 i nn.; A. Tomaszek, *Dobre obyczaje w działalności gospodarczej*, „*Palestra*” 1997, 9–10, s. 5 i nn.; T. Justyński, *Nadużycie prawa w polskim prawie cywilnym*, Kraków 2000, *passim*; B. Janiszewska, *Klauzula generalna dobrych obyczajów w znówelizowanych przepisach kodeksu cywilnego*, *PPH* 2003, 3, s. 12 i nn.; E. Rott-Pietrzyk, *Klauzula generalna rozsądku w procesie prywatnym*, Warszawa 2007, *passim*.

ności i lojalności kupieckiej (tzw. dobre obyczaje kupieckie). Na tle stosowania art. 5 k.c. w obrocie profesjonalnym w orzecznictwie dopuszcza się przywoływanie zasad współżycia społecznego, zarazem jednak podkreśla się, że chodzi o wyjątkowe sytuacje – np. gdy dłużnik swoim postępowaniem, przez podjęcie negocjacji lub innych działań, wywołał u wierzyciela przekonanie, iż dobrowolnie spełni świadczenie, czym „uśpił jego czujność”, ale ostatecznie tego nie uczynił³⁸.

Podobnie należy podejść do możliwości zastosowania w tym przypadku art. 58 § 2 k.c. Przepis ten wyjątkowo może stanowić podstawę uznania za nieważne postanowienia dotyczącego górnej wysokości kar umownych w zamówieniach publicznych.

Podsumowanie

Z opracowania wynika, że zastrzeżenie kar umownych w umowach zawieranych w trybie ustawy Prawo zamówień publicznych jest modyfikowane – względem kodeksowych zasad – przepisami tej ustawy. Wbrew stanowisku wyrażonemu przez Sąd Najwyższy nie chodzi o normy *lex specialis* w stosunku do art. 483 i 484 k.c. odnośnie do charakteru zobowiązania, którego dotyczy jedna z kar zastrzeżonych w zamówieniach publicznych. Aby uzasadnić istotę kary umownej w związku z brakiem zapłaty lub nieterminowej zapłaty podwykonawcy, Sąd Najwyższy wyszedł z błędnego założenia co do istoty zobowiązania, którego ta kara dotyczy. Tymczasem kara ta jest ważna w świetle art. 483 § 1 k.c. – bez konieczności przeprowadzenia wyводу, że chodzi o wyjątek od przepisu o charakterze bezwzględnie obowiązującym.

Pozytywnie należy ocenić wprowadzenie obowiązku określenia w umowie zawieranej w trybie ustawy Prawo zamówień publicznych górnego limitu kar umownych, przy czym nie można zapominać, że chodzi o „łączną maksymalną wysokość kar umownych, których mogą dochodzić strony”, a więc o wszystkie kary zastrzeżone w umowie, bez względu na to, czy zostały one wskazane w tej ustawie. Tego typu regulacja powinna znaleźć się również w kodeksie cywilnym. Niezależnie od tego, że pozwoliłoby to wyeliminować opisany powyżej problem związany ze zobowiązaniami o charakterze wiecznym, to przede wszystkim strony (w szczególności dłużnik) powinny mieć możliwość oszacowania ewentualnego ryzyka związanego z niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem zobowiązania. W takiej sytuacji – czyli wprowadzenia górnego limitu kar umownych – wierzyciel, aby zapewnić zaspoko-

³⁸ Zob. wyrok SN z 27 czerwca 2001 r., II CKN 604/00, OSNC 2002, nr 3, poz. 32.

jenie swojego interesu, powinien zastrzec w umowie możliwość dochodzenia odszkodowania uzupełniającego.

Abstrakt

Kara umowna jest jednym z najczęściej stosowanych tzw. dodatkowych zastrzeżeń umownych, także w umowach zawieranych w trybie zamówień publicznych. Celem opracowania jest analiza unormowań ustawy Prawo zamówień publicznych regulujących kary umowne w kontekście regulacji kodeksu cywilnego. Należy mieć w szczególności na uwadze, że Sąd Najwyższy uznał, iż kara umowna z tytułu braku zapłaty lub nieterminowej zapłaty podwykonawcy dotyczy niewykonania zobowiązania pieniężnego, a więc są to normy *lex specialis* w stosunku do art. 483 i 484 kodeksu cywilnego, gdy chodzi o możliwość zastrzegania kar umownych w związku z niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem zobowiązania pieniężnego. Pogląd ten nie znajduje uzasadnienia, kara ta jest bowiem ważna w świetle art. 483 § 1 k.c. – bez konieczności przeprowadzenia wyводу, że chodzi o wyjątek od przepisu o charakterze bezwzględnie obowiązującym. Zarazem pozytywnie należy ocenić wprowadzenie obowiązku określenia w umowie zawieranej w trybie zamówień publicznych górnego limitu kar umownych. Tego typu regulacja pozwala wyeliminować problem związany ze zobowiązaniami o charakterze wiecznym, a wszystkim zainteresowanym pozwala na oszacowanie ewentualnego ryzyka związanego z niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem zobowiązania.

Słowa kluczowe: zamówienia publiczne, kara umowna, zamawiający, wykonawca, zobowiązanie pieniężne i niepieniężne, limit kar umownych.

BIBLIOGRAFIA

Bodis J.O., *Die Vertragsstrafe im Transportrecht*, „Transportrecht” 2014, 3.

Borysiak W., *Funkcje kary umownej w świetle uchwały składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z 6 listopada 2003 r. (III CZP 61/03)*, „Palestra” 2006, 7–8.

Drozdowicz M., *Dopuszczalność zastrzeżenia kary umownej z tytułu braku zapłaty lub nieterminowej zapłaty wynagrodzenia należnego podwykonawcom lub dalszym podwykonawcom*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2021, 1.

Dzierżanowski W., Jaźwiński Ł., Jerzykowski J., Kittel M., Stachowiak M., *Prawo zamówień publicznych. Komentarz*, Warszawa 2021.

Gawrońska-Baran A., Wiktorowska E., Wiktorowski A., Wójcik P., *Prawo zamówień publicznych. Komentarz*, Warszawa 2021.

- Gniewek E., Machnikowski P. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 2021.
- Granecki P., Granecka I., Prawo zamówień publicznych. Komentarz, Warszawa 2024.
- Habdas M., Fras M. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, tom 3. Zobowiązania. Część ogólna (art. 353–534), Warszawa 2018.
- Janiszewska B., Klauzula generalna dobrych obyczajów w znowelizowanych przepisach kodeksu cywilnego, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003, 3.
- Jastrzębski J., Kara umowna, Warszawa 2006.
- Jaworska M., Prawo zamówień publicznych. Komentarz, Warszawa 2023.
- Justyński T., Nadużycie prawa w polskim prawie cywilnym, Kraków 2000.
- Kidyba A. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, tom 3. Zobowiązania. Część ogólna, Warszawa 2014.
- Łętowska E. (red.), System prawa prywatnego, tom 5. Prawo zobowiązań – część ogólna, Warszawa 2013.
- Machnikowski Z. (red.), Zobowiązania, tom 2. Część ogólna. Komentarz, Warszawa 2024.
- Osajda K. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany, Legalis 2024.
- Pawelec J., Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/24/UE w sprawie zamówień publicznych, uchylająca dyrektywę 2004/18/WE. Komentarz, Warszawa 2017.
- Pietrzykowski K. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, tom 2. Art. 450–1088. Przepisy wprowadzające, Warszawa 2021.
- Rott-Pietrzyk E., Klauzula generalna rozsądku w procesie prywatnym, Warszawa 2007.
- Safjan M., Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji), „Państwo i Prawo” 1990, 11.
- Sieradzka M. (red.), Prawo zamówień publicznych. Komentarz, Warszawa 2022.
- Steltmann I., Die Vertragsstrafe in einem Europäischen Privatrecht, „Schriften zum Internationalen Recht” 2000, 118.
- Szanciło T., Kara umowna z tytułu odstąpienia od umowy najmu w związku z niewuiszczeniem kaucji zabezpieczającej, „Studia Prawnicze PAN” 2017, 2.
- Tomaszek A., Dobre obyczaje w działalności gospodarczej, „Palestra” 1997, 9–10.
- Załucki M. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 2023.
- Zielińska E., Z problematyki kary umownej w zamówieniach publicznych na roboty budowlane, „Prawo Zamówień Publicznych” 2021, 3.